

Schavrina I. V., PhD, associate professor, assistant professor of religious studies, Kyiv National Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), Shavrina_irina@ukr.net

Philosophical–religious comprehension of the problem of personal fulfillment

The article is about one of the most pressing problems of modern philosophy and religion – rights issue, the implementation of it as a spiritual being. Man considered in the context of the Danish creative thinker and German philosopher – S. Kirkegor, K. Jaspers. In the work of the first person is «closed monad», its dialogic applies only to God; in philosophy of K. Jaspers – the main concept is – «communication» and «existence», which aimed to transcendence. It is noted for the loss of value–semantic orientations postmodern person per day, the emergence of new forms of self-realization.

Keywords: man, consciousness, spirituality, work, existence, self-realization, self-identity, transcendence, society, reality, Postmodern.

* * *

УДК 130.2:339.92(477)

Шип Н. А.,
доктор історичних наук, професор, професор
кафедри філософських та соціальних наук, Київський
національний торговельно–економічний університет
(Україна, Київ), nadia.shyp@gmail.com

КУЛЬТУРНИЙ КОМПОНЕНТ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Проаналізовано культурний феномен як чинник державотворення і засіб входження до європейського культурного простору; наголошено на необхідності збереження національної самобутності у процесі євроінтеграції України.

Ключові слова: культура, мова, духовність, мораль, незалежність, інтелекція, культурна політика, євроінтеграція.

У створенні життєздатної моделі соціально–економічного і політичного розвитку України невідним компонентом є культура. Її функції та роль у суспільстві не обмежуються сферою мистецтва, збереження й примноження матеріальних і духовних надбань людства у процесі історичного розвитку. Вона виступає важливим чинником нації– і державотворення, формування менталітету, визначення євроінтеграційної стратегії України. Крім того, культура в широкому розумінні слова є одним із потужних чинників соціально–економічного розвитку держави. Як і інші пострадянські країни, Україна переживає цивілізаційні трансформації не лише в галузі економіки, а й культури, духовності: зміна світоглядних і ціннісних орієнтирів, стереотипів поведінки, поява нових культурних і антикультурних течій. Така своєрідна еkleктика у соціокультурному просторі супроводжується нігілізмом, зарозумілим цинізмом, зокрема у молодого покоління, яке орієнтується не на справжні національні культурні і духовні цінності, а на бізнес–політиків з їхньою квазі–мораллю. Проповідуване ними механічне перенесення на український ґрунт західних рецептів державотворення, практики ринкових відносин, моральних і духовних цінностей не сприяє культурному зростанню, оскільки відсутня соціально–психологічна, професійна, правова, організаційна підготовленість суспільства. Це становить серйозну загрозу для державотворення, якщо ігноруватиметься його культурна складова, оскільки Україна постає в кардинально інших умовах, ніж держави Старого Світу. Ця проблема стала особливо відчутною у зв'язку з ускладненням російсько–українських міждержавних політичних і культурних стосунків.

Власний вектор культурно–національного розвитку України почала виробляти здобувши незалежність у 1991 р., що поставило на порядок денний необхідність осмислення цього питання в історичному та реальному часі. Воно порушується у численних дослідженнях філософів, культурологів, етнологів, філологів, істориків, соціологів із наголосом на цивілізаційній, культурно–національній ідентичності українців, а також аналізі стану української культури в різних аспектах – від матеріального до духовно–морального. Зокрема теоретичні аспекти цієї проблеми відображені у колективній монографії «Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин». З огляду на предмет нашого дискурсу, заслуговує на увагу міркування про те, що «майбутнє України вирішуватиметься у сфері культури», «...культура – це самотворення нації в часі та просторі» та інші [6, с. 319]. Монографія видана у 2001 р., тому в умовах російсько–українського протистояння на Донбасі, що розпочалось у 2014 р., деякі теоретичні положення потребують переосмислення. Проте фундаментальні засади наукового пізнання культурних процесів, окреслені в ній, залишаються актуальними. Великої уваги проблемам культури, мови, національної ідентичності надає академік НАН України І. Дзюба. Його теоретичні роздуми стосовно патріотизму, понять «Вітчизна», «двомовність» тощо є вкрай важливими в соціогуманітаристиці [2, с. 48–49, 428–429]. Ключові аспекти культурної політики української держави періоду незалежності розглядає І. Розпутенко, критично оцінюючи й надаючи поради щодо її вдосконалення [5]. В широкому діапазоні проблеми культури аналізуються фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень у контексті євроінтеграції. Поряд з низкою позитивних моментів, зазначених в аналітичній доповіді названого Інституту (2012 р.), загальний висновок невтішний: «на сьогодні наша держава отримала консервативно–провінційний варіант розвитку гуманітарної сфери» [3, с. 38]. На жаль, у доповіді не висвітлена виховна і контрпропагандистська функції культури, які є конче важливими для України. Незважаючи на обґрунтований науковий інтерес до питань культури, засвідчений в історіографії, досі бракує комплексного дослідження її ролі у державотворчому процесі та цивілізаційній орієнтації українців в умовах глобалізації і загострення російсько–українських відносин.

Враховуючи багатоаспектність проблеми, її актуальність і сучасні духовні запити українського соціуму, ставимо за мету розглянути культурний компонент державотворення та євроінтеграції України, з'ясувати її здатність до самозбереження в умовах глобалізації; науковим завданням – підвести до розуміння, що будувати суспільство європейських демократичних стандартів треба на власному культурному ґрунті, а не штучному перенесенні їх в Україну. Дослідження здійснюється на основі методологічних принципів об'єктивності, плюралізму думок і неупередженості, системності, що зумовлює врахування діалектичних взаємозв'язків цілого й окремого в соціумі і культурі зокрема. Загальновідомо, що світосприйняття кожної людини є суб'єктивним, отже логічно притаманне і вченому, проте він у своїх рефлексіях керується не лише

методологією, а й відповідними морально-етичними нормами.

Оскільки одним із ключових понять даного дослідження є «культура», полісемантичність якого відома з давніх часів, доцільно надати його дефініцію. Дехто її ототожнює або протиставляє цивілізації (трактування М. Данилевським, О. Шпенглером, А. Тойнбі та ін.), називає зовнішнім, «технічним типом» культури. Академік НАН України М. Попович у вступному слові до книги І. Дзюби «Україна у пошуках нової ідентичності», приміром, дає нестандартне визначення культури: «Культура – це не книгозбірні і не полиці з кіноплівками, а це все те, що реально читають, слухають, сприймають, переживають одиниці і мільйони, кожен і всі. І саме ця культура є цілісним явищем на кожному етапі історії» [2, с. 8].

Євроінтеграційний вектор зовнішньої політики України спонукає до розв'язання низки теоретичних і практичних проблем культури. Зважаючи на її багатогранні функції, держава зобов'язана створювати відповідні умови для їх виконання і діяти з нею в тандемі. Четвертьвіковий період існування незалежної України не дає підстав вважати успішною соціо-гуманітарну політику, зокрема у культурній сфері. На це впливають об'єктивні і суб'єктивні, внутрішні і зовнішні фактори, у т.ч. глобалізаційні виклики. Відтак, одним із важливих завдань держави є вироблення і впровадження стратегії культурного розвитку, суть якої полягає у мінімізації руйнівних впливів на соціум багатомірною комунікаційного простору та створення умов для реалізації національних і регіональних програм з метою забезпечення від гуманітарних катастроф, особливо на порубіжних територіях сходу і заходу України.

Обираючи цивілізаційний напрям розвитку, насамперед треба виходити з власних культурно-історичних традицій, стану економіки, культури в цілому, враховуючи територіально-цивілізаційне місцезнаходження України між Сходом і Заходом. Небезпідставно спеціалісти Національного інституту стратегічних досліджень вважають більш прийнятною для України «не ліберальну, а помірковано патерналістську модель культурної політики на зразок тієї, що існує у Франції» [3, с. 36]. У цьому сенсі важливим є надання можливостей для вільного культурного розвитку особистості, етносів, націй, діяльності різноманітних об'єднань, структур громадянського суспільства на ґрунті української культури з метою піднесення її до рівня світових стандартів. Щоб досягти омріяного результату, потрібні матеріальні, культурні ресурси, політична воля не на словах, а на практиці та високоморальна національно орієнтована інтелігенція. І раніше інтелігенція брала на себе роль духовного провідника нації, відомої в українській історії як три етапи культурно-національного руху (кінець XVIII ст. – українська національно-демократична революція 1917–1921 рр.). У ретроспективному аспекті можна зазначити, що культурна сфера у давні часи підтримувалась князівською владою, пізніше українською шляхтою, козацькою старшиною, гетьманами. Попри те, чимало інтелігенції виконували деструктивну роль по відношенню до власної національної культури, граючи під сопліку сусідів, які «підгодовували» її. В. Липинський пояснює це, з одного боку, слабкою

матеріальною підтримкою можновладцями інтелігенції, сподіваючись на її романтичні національні почуття, а з іншого, – великими апетитами останньої, гостро критикуючи її «матеріалістичну» психіку [4, с. 452–455].

В сучасних умовах інтелігенція долучається до витворення державно-національної ідеології, формування культурної політики. Як і в попередні часи, вона неоднорідна за ідейно-політичними поглядами, підтримує західний або східний напрям інтеграції; за соціальним статусом перебуває в залежності від фінансового утримання з боку держави, меценатів, фондів та ін. Крім того, цивілізаційні орієнтири української інтелігенції часто мають під собою політичне підґрунтя. Так, за радянської доби про європейський вибір не йшлося: всі, крім «шістдесятників», вірно служили Москві, оспівуючи існуючий лад, інтернаціоналізм. У подібному ракурсі І. Розпутенко згадує Д. Павличка, В. Яворівського та ін. [5, с. 67–77]. Останній чомусь тепер на першому каналі українського радіо у передачі «20 хвилин з Володимиром Яворівським» запитує: хто ж ми такі, українці? Відповідь одна: справжні українці давно самовизначились. Незважаючи на історичні перипетії, територіальний поділ земель між сусідніми державами (від останньої чверті XIV ст. до 1917 р.) й асиміляційні процеси, населення самоусвідомлювало себе українцями. В різні періоди історії в Україні існували центри поживленого культурно-національного руху: Львів, Острог, Луцьк, Київ, Полтава, Харків. І якби не продажна верхівка, яку тепер доречно називають «недоелітою», почувалися б українці господарями на своїй землі. Національну ідентичність вони здійснювали на основі культурної самоідентифікації, яка, у свою чергу, базується на мовному ґрунті.

Сповна мрія багатьох поколінь українців бути самим собою реалізувалась у 1991 р. Однак правляча верхівка замість державного будівництва захопилась власним збагаченням, дерібаном державної власності. У національно-культурній політиці увага зосереджувалась на найбільш дразливому питанні – статусі російської мови і, замість пошуку компромісу, можновладці розколювали суспільство, відволікаючи увагу громадян від нагальних соціально-економічних проблем. Мовним питанням маніпулюють політики від бізнесу, періодично підкидаючи проблему двомовності. Я. Грицак з цього приводу зауважує: «Якщо хочете будувати українську націю, дискутуйте про статус російської мови. Їй (нації) від цього не буде ні холодно, ні тепло. Вона і так двомовна. Якщо ж хочете її модернізувати, – відкладіть ці дискусії до кращих часів і займіться англійською. Це і засада стратегічного мислення – вміння відділити те, що *хочеться робити, від того, що конче треба робити*» [1, с. 179]. Якщо ж дискутувати про двомовність, треба пам'ятати, що вона не звільняє чиновників від обов'язкового вивчення і використання української мови, а вимагає володіти двома і застосовувати їх за відповідних обставин на державній службі, в засобах масової інформації тощо [2, с. 429]. Український парламент робить кроки до звуження сфери вжитку російської мови, скорочення мовного часу в ЗМІ, демонстрації російського кінопродукту, заборони імпорту антиукраїнської книги з РФ. Напрошується питання: як бути з російською

культурою в цілому? Витиснути з культурного простору, значить викреслити всю попередню історію взаємодії, взаємопроникнення. Доцільніше відкинути політичні інсинуації, зокрема в нинішній важкій період українсько-російських відносин, «усунувши її денационалізуючий вплив», – вважає І. Дзюба [2, с. 9]. І найблагороднішою відповіддю українців на політичні виклики великодержавних чиновників повинно бути піднесення власної культури і духовності. Натомість спостерігаємо кризовий стан у соціогуманітарній сфері, що визнається переважною більшістю громадян України і науковцями. Він також зазначений у «Концепції гуманітарного розвитку України на період до 2020 року», де накреслені й загальні завдання для її подолання [8]. Ознаки культурної деградації виявляються у відсутності совісного самоконтролю як індикатора соціальної відповідальності, падінні морально-етичних норм поведінки, спотворення поняття демократії [2, с. 179; 5, с. 88–89]. Сьогодні справжні світоглядно – духовні цінності як мораль, істина, правда, любов, милосердя, свобода, краса підмінюються боротьбою за права людини, нав'язуваною доктриною К. Поппера про «відкрите суспільство» як найкращу форму соціальної організації. Така модель суспільного розвитку пропагує цінності гедонічного походження, гонитву за матеріальним збагаченням, уседозволеність, що викликає з протилежного боку антигуманні стереотипи поведінки, нехтування суспільною мораллю тощо [7, с. 50, 60].

Останнім часом комерціалізація ЗМІ, масова культура, поряд з ідеями європоцентризму, сприяють розмиванню національного мовно-культурного простору. У молодіжному середовищі популярності набуває англomовний продукт, зменшуючи вплив російського, проте англomовний теж не служить зміцненню позицій національного культурного контенту. Для того, щоб інтегруватись у європейський гуманітарний простір, необхідно забезпечити репрезентативність українського культурного продукту, який би викликав практичну зацікавленість європейських партнерів. Варто зазначити, що у цілому культурна політика ЄС базується на розумінні культури національною справою, її консолідує ролі та як стабілізуючого фактора на рівні міжкультурного діалогу. Під впливом антиглобалістських рухів робляться деякі поступки у вигляді т.зв. глокалізації, тобто збереження регіональних культурних потенціалів. Існують також інші проекти пом'якшення негативних впливів глобалізації на національну культуру (універсалізм, глобальна етика). Крім того, ЄС не прагне нівелювати або підмінити національну культурну політику, підтримує «мультилінгвізм». Культурна сфера розглядається як підґрунтя у здійсненні політики інтеграції України та інших країн Східного Партнерства у Європейський економічний і політичний простір. (Програма Східного партнерства «Культура» представлена вперше у 2012 р.) [3, с. 9–10].

В Україні серед нагальних постала проблема збереження й актуалізації культурної спадщини, яка не поступається за своєю матеріальною і духовною цінністю найрозвиненішим країнам Європи. На сьогодні існує низка проблем у справі її збереження, оскільки спостерігається пряме порушення Закону України «Про охорону культурної спадщини» (із змінами,

остання від 28.01.2016 р.) [9]. Українська громадськість занепокоєна проявами вандалізму по відношенню до історичних пам'яток радянської доби, на які влада відповідно не реагує. Неоднозначно сприймається також ейфорія Інституту пам'яті від проведення політики «декомунізації», проголошеної Парламентом. У Європі вона автотригерує здивування, адже така архіважлива справа здійснюється поспіхом, без конструктивного обговорення з ученими і громадськістю. Мета подібних дій чиновників – не лише засудження тоталітаризму, а зміна історичної свідомості народу методом викреслення з його пам'яті культурних здобутків тієї доби. Іншими словами, відбувається «боротьба з історією», що характеризує слабкість влади, неспроможної піднести свій авторитет успішними справами.

У підсумку маємо зазначити явну недооцінку культурної складової у державотворчому та євроінтеграційному процесі й піднесенні міжнародного іміджу України. Історична практика засвідчує, що «культура важливіша за політику, бо порядок у суспільстві можна встановити завдяки політичній волі, а гармонію, громадянський мир і спокій – тільки завдяки національній культурі» [3, с. 51]. Відповідне міністерство не демонструє високих стандартів у виробленні національної культурної політики, зрозумілої як усередині країни, так і за її межами. Отже, культура ще не виявила себе сповна як фактор державотворення та євроінтеграції. Умовою залучення до світового культурного простору є насамперед збереження національної самобутності, самокритичне ставлення до власного культурного продукту, державний протекціонізм з урахуванням культурних інтересів і потреб інших національностей, що мешкають в Україні. Метою культурної політики має бути не маргінальна, а універсальна культура у всьому розмаїтті. Тепер в Україні стало модним сприймати культурні процеси і явища, що відбуваються на Заході, за взірці, які потрібно наслідувати, тобто наздоганяти (як в економіці наздоганяюча модернізація). Але бездумне копіювання за відсутності критичного осмислення нічого, крім шкоди, не дає. Тут не підходить прийняття рішень на основі дилеми: або сприймаємо або відкидаємо. Має застосовуватись діалектичний підхід. Лише перевірка часом і суспільною практикою може підказати доцільність культурних запозичень. Відгородитись від європейської цивілізації «китайською» стіною ніхто не закликає – потрібне лише зважене ставлення до неї. Вищеподана своєрідна діагностика окремих сегментів культурної політики і практики в Україні спонукає до налагодження предметного діалогу інтелігенції з владою на сторінках преси, наукових форумах, теледебатах, у парламентській залі.

Список використаних джерел

1. Грицак Я. Куди рухається світ. Вид. 2-е. – К.: Грані-Т, 2015. – 192 с.
2. Дзюба І. Україна у пошуках нової ідентичності. Статті. Виступи. Інтер'ю. Памфлети / Вступ. слово М. Поповича. – К.: Україна, 2006. – 848 с.
3. Здіорук С. І. Культурна політика України: національна модель у європейському контексті. Аналітична доповідь / За ред. С. І. Здіорука. – К.: НІСД, 2012. – 57 с.
4. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – К.: Київ-Філадельфія, 1995. – 470 с.

5. Розпутенко І. Політичний артикул української культури. – К.: Вид-во «К.І.С.», 2015. – 183 с.
6. Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин / За науковою ред. О. П. Лановенка. – К.: Стило, 2001. – 476 с.
7. Шип Н. А. Мораль і бізнес: Духовні орієнтири майбутнього підприємця. – К.: Видавництво ТОВ «НВП» Інтерсервіс», 2011. – 132 с.
8. Електронний ресурс: www.lutskrada.gov.ua/actual/conceptciya-gumanitarnogo-rozvitku-ukrayini-na-period-do-2020-roku
9. Електронний ресурс: zakon2.rada.gov.ua/laws/choy/1805-14

References

1. Hrytsak Ya. Kudy rukhaietsia svit. Vyd. 2-e. – K.: Hrani-T, 2015. – 192 s.
2. Dziuba I. Ukraina u poshukakh novoi identychnosti. Stati. Vystupy. Interviu. Pamflety / Vstup. slovo M. Popovycha. – K.: Ukraina, 2006. – 848 s.
3. Zdioruk S. I. Kulturna polityka Ukrainy: natsionalna model u yevropeiskomu konteksti. Analitichna dopovid / Za red. S. I. Zdioruka. – K.: NISD, 2012. – 57 s.
4. Lypynskiy V. Lysty do brativ-khliborobiv. Pro ideiu i orhanizatsiiu ukrainskoho monarkhizmu. – K.: Kyiv-Filadelfia, 1995. – 470 s.
5. Rozputenko I. Politychniy artykul ukrainskoi kultury. – K.: Vyd-vo «K.I.S.», 2015. – 183 s.
6. Ukraina – Rosiia: kontseptualni osnovy humanitarnykh vidnosyn / Za naukovoiu red. O. P. Lanovenka. – K.: Stylos, 2001. – 476 s.
7. Shyp N. A. Moral i biznes: Dukhovni orientyry maibutnoho pidpriemtsia. – K.: Vydavnytstvo TOV «NVP» Interservis», 2011. – 132 s.
8. Elektronnyi resurs: www.lutskrada.gov.ua/actual/conceptciya-gumanitarnogo-rozvitku-ukrayini-na-period-do-2020-roku
9. Elektronnyi resurs: zakon2.rada.gov.ua/laws/choy/1805-14

Shyp N. A., Doctor of History, Professor, Professor of Philosophy and Social Sciences, Kyiv National University of Trade and Economics (Ukraine, Kyiv), nadia.shyp@gmail.com

The cultural component of state and European integration of Ukraine

There are cultural phenomenon analyzed as a factor of state creation and a means of entry to the European cultural space; indicated need to maintain national identity in the process of European integration of Ukraine.

Keywords: culture, language, spirituality, morality, independence, intellectuals, cultural policy, European integration.

* * *

УДК 37.013.73

Гайдич Н. М.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
методології науки і міжнародної освіти, Національний
педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), Ler4onok15@ukr.net

ФІЛОСОФСЬКІ І ОСВІТНІ СТРАТЕГІЇ В УКРАЇНІ Х–ХV СТ.

Висвітлюються особливості становлення філософської думки в Україні Х–ХV ст. Окрім того, розглядаються умови та специфіка розвитку вітчизняної філософії та освіти. Здійснюється компаративний аналіз філософської і освітньої складової тогочасного суспільства відносно провідних європейських філософських і освітніх тенденцій в Україні Х–ХV ст.

Ключові слова: філософія, освіта, вітчизняна філософська думка, освітній інститут, європейські освітні традиції.

Виокремлення власної національної ідентифікації неможливе без звернення до вивчення історії культури свого народу. Історична пам'ять виступає тим гарантом, який забезпечує національну унікальність, самобутність і самосвідомість. Без звернення до джерел процесу становлення та розвитку вітчизняної культури, в тому

числі і філософії та освіти не можна отримати цілісної картини формування власної духовності. Тому, вивчення історичних умов виникнення філософії і освіти в Україні, робить можливим розуміння сучасної української науково-філософської парадигми.

Філософія і освіта в Україні Х–ХV ст. стала об'єктом вивчення у дослідників історії філософської думки В. Нічик, Ф. Москаленко, С. Болохвітова, М. Булгакова, В. Аскоченського, Д. Вишневецького, Ф. Титова, М. Лінчевського, Д. Чижевського, М. Лілеєва, К. Харламповича, М. Грушевського, П. Пелеха, І. Захари, М. Роговича, М. Кашуби, В. Литвинова, Я. Стратій, І. Паславського, І. Івань, В. Андрушко, М. Семчишина, І. та В. Огородників, Ю. Федіва, Н. Мозгової, М. Русина, І. Шевченко, В. Івлєва, В. Котусенко, С. Конанчука, В. Горського, О. Лосєва і ін. Однак, демонстрація толерантності у синтезі філософських вчень Сходу і Заходу в Україні Х–V ст. та дослідження взаємозв'язку філософії і освіти того часу не втрачає актуальності і в сучасному філософсько-освітньому контексті.

На протигагу формуванню європейської філософії, на думку більшості вітчизняних науковців, до XV ст. в Україні відмічається відсутність власної філософської позиції. У даному випадку мова йде не про наявність власної світоглядної філософської традиції, а про формування філософії в класичному її розумінні. Окрім того, в історико-філософських дослідженнях, щодо визначення поняття «українська філософія» до XV ст. прослідковується розмежування в розумінні наявності української філософії та зародження вітчизняної філософської думки. Отже, в першу чергу визначення вимагає наявність та формат впливу на розвиток вітчизняної філософії європейської філософії в дохристиянській період.

З'ясування взаємозв'язку та впливу європейської філософії і вітчизняної культури в зазначений період, в українській науковій думці здебільшого відбувається з ракурсу визначення європейського філософування як грецької, античної філософії.

Так, в науковій літературі та історіографії щодо визначення взаємозв'язку вітчизняної і західної (грецької) філософії присутні відмінні погляди: з однієї сторони, науковці фіксують певний взаємозв'язок вітчизняної і європейської (грецької) культури ще до Х ст., а з іншого боку – демонструється категоричне заперечення впливу грецької філософії в дохристиянській добі, акцентуючи, таким чином увагу на унікальності і своєрідності становлення слов'янського менталітету.

Окрім того, в сучасній філософській літературі, немає єдиного бачення міри, формату та ступеню впливу європейської філософії на вітчизняну науково-філософську думку до зазначеного періоду (Х ст.).

Прихильники ствердження слов'яно-грецьких зв'язків в дохристиянській період за основу своїх досліджень беруть наявність як грецьких поселень в Північному Причорномор'ї ще в VII ст. до н.е., які безпосередньо мали вплив на формування словянської культури (Див. С. В. Бондарь, Б. А. Рибак) так і наявні слов'яно-грецькі культурні взаємозв'язки. «Зв'язки з грецькою культурою, що виникли на зорі історії русів, – пише В. М. Нічик – не тільки не слабшали, але посилювались в наступні віки, особливо після прийняття